

FILMSKI ŽIVOT ROMA U JUGOSLOVENSKOJ KINEMATOGRAFIJI

Selektivni pregled

Egzotika šarene odeće, raspevanosti i razirganosti, puno dece, kućici i poneka mečka u lancima, kola s konjskom zapregom koja predstavljaju pokretnu kuću zvanu čerga, vezuju se za Rome.¹ Nekada mnogo češće, a danas sve ređe, mogli smo da ih sretnemo na putu ili pokraj puta, a kada smo se vraćali tim istim putem, više nisu bili tu, nestajali su iznenada kao što su se i pojavljivali. Tako su i u naš komšiluk dolazili, a znali smo ih kao koritare, korpore, perjare, kasnije su nam krpili stare šerpe i lonce, popravljali stare kišobrane ili po simboličnoj ceni otkupljivali naše stare odbačene stvari, uglavnom akumulatore i gvožđuriju. O njima profesor dr Milan Ranković kaže: *Cigani, ti "cmci Evrope, čudna, simpatična i neizlečivo samo-svojna lutalačka grupacija, na naglašeni način izražavaju i preživljavaju opšte socijalne probleme svakog društva u kome žive. Uvek donekle distancirani u odnosu na svoju društvenu sredinu, uvek odbijajući da se s njom suštinski poistovete, mnogi članovi ove etničke*

¹ Nekada smo ih zvali i znali kao *Cigane*, a danas je prevladao naziv *Romi* i ja se u ovom radu neću uopšte baviti tom promenom! Filmove i literaturu koju sam odabrao i koristio, u zavisnosti iz kog perioda potiču, koriste jedan ili drugi naziv, a poštujući izvornost podataka, primoran sam da koristim oba.

grupacije svojim odsustvom samodiscipline i pravih radnih navika nalaze se uvek donekle po strani od zakona, državnog reda i etičke stabilnosti. Strasti su tu slobodnije, ali pogubnije. Oko njihovog života ispleten je jedan žilavi mit. Privrženost veselju i pesmi, olako shvaćeni problemi egzistencije, neizlečivi optimizam veseljaka kome malo treba da se razbukti, svakodnevna dionizijska uznesenost usred materijalne bede – to su oni elementi njihovog načina života i mentaliteta koji su, hipertrofirani u okviru mitske slike o njima, zamaglili njihovu pravu socijalnu dramu.² Danas, na početku trećeg milenijuma, romska egzotika nestaje, sve više se vezuju za jedno mesto, uglavnom za periferiju gradova ili sela, u kućama napravljenim od najrazličitijih materijala, ali tako kao da će svakog trenutka otići na neko drugo mesto, ali činjenica je da im se život sve više menja.

Film, ta opsena dvadestog veka privukla je u bioskopske dvorane sve stanovnike ovog sveta i vezala ih pokretnim slikama. Poznati francuski filozof i teoretičar filma Žilber Koen-Sea (Gilbert Cohen-Seat) o tome iznosi svoje mišljenje koje na najbolji mogući način objašnjava tu vezu: *Film spada u red spektakala koji su uneli revolucionarnu novinu u ovu vrstu spektakla. Ne menjajući u suštini zahteve gledaoca, film je jedini pokazao sposobnost da ih ispuni, da učine svakojake razlike koje se odnose na mesta, kulture, stepen obrazovanja i na različitost oblika zabave... Dobivši od svake civilizacije prisustvo publike koja ih inkarnira, on ih istovremeno i napada sa svih strana, jer ih razveseljava, inspiriše, ljuti na svoj način, ne vodeći računa o specifičnostima tih civilizacija.³ Čarolija mraka u kojem izviru najobičnije ali i najneobičnije slike, delujući na bioskopsku publiku gotovo hipnotično, čini to da im se ponovo vraćamo i živimo s njima u nekoj tajnoj ili javnoj vezi, ponekad zadovoljni, ili veseli, nasmejani, a ponekad nezadovoljni, tužni ili rasplakani. Neki su tu vezu želeli da prodube prelaskom s druge strane bioskopskog platna kao filmski autori, umetnici ili filmski radnici, snimajući nove i bolje filmove za sebe i za sve nas. Zato u ovom tekstu*

² Dr Milan Ranković, *Društvena kritika u savremenom jugoslovenskom igranom filmu*, Institut za film, Beograd 1970. str. 125.

³ Žilber Koen-Sea, *Ogledi o načelima jedne filozofije filma*, Institut za film, Beograd 1971. str. 120

polazim od bioskopa i bioskopskog gledaoca i pri tome postavljam ograničenje u odnosu na podele prema filmskoj vrsti, obrađujući samo odnos prema dugometražnim igranim filmovima, s naglaskom na domaće, odnosno jugoslovenske dugometražne igrane filmove.

ROMI I BIOSKOP

U već kultnom filmu iz prošlogodišnje produkcije *Munje*, reditelja Radivoja Andrića, postoji scena u kojoj glavna junakinja Kata (Maja Mandžuka) opisuje kako se upoznala sa svojim dečkom Gojkom Sisom (Nikola Đuričko), U polupraznoj bioskopskoj sali prikazuje se film *U zmajevom gnezdu*, a pored njih dvoje jedino je grupa mladih Roma. Potpuno verno reditelj nas je podsetio na skoro zaboravljeno vreme kada je imperativ bio gledati jedan te isti film po ko zna koji put i posebno kako to Romi doživljavaju. Oni sede u grupi u prvim redovima uz semenke, taj nezaobilazan rekvizit za gledanje filmova u bioskopima i naglas komentarišu i unapred prepričavaju film najmlađem članu u svetu bioskopa i filma.

Oponašanje glavnog junaka izraženije je kod romske publike nego kod bilo koje druge, i sastavni je deo ne samo ponovnog odlaska u bioskop, već i deo njihovog svakodnevnog života. Koliko puta smo na semaforu posmatrali male Rome, perače šoferšajbni kako, dok čekaju nove mušterije, tu pred nama izvode na svoj način scene borbe iz nekog kung fu filma ili igračke numere brejk densa iz filmova u kojima dominira ovaj muzički žanr. Kada im se dopadne neki film, kod njih postoji ritual da se nauči dijalog, da se do najsitnijih detalja imitiraju najupečatljivije scene iz filma, da se takmiče ko bolje to izvodi, da na ulici nastave oponašanje u izgledu, hodu, oblačenju, frizuri. Međutim, sve traje efektno i burno dok se ne pojavi neki novi junak kojeg oni prihvataju na ovaj svoj specifičan način. Ovo vezivanje kod romske publike izraženo je mnogo više nego kod bilo koje druge bioskopske publike.

Po nekom nepisanom pravilu, romska publika se u bioskopu mnogo više vezuje za sledeće žanrove – western, akcione, kriminalističke, kung fu filmove i komedije. Takođe, veoma vole filmske spektakle bez obzira o kojem je od ovih žanrova reč. U ovim žanrovima prednost daju filmovima u kojima dominira

lak, jednostavan, za njih privlačan način pričanja priče i u kojima je glavni junak usamljen borac za pravdu, maltretiran od nekih zlih moćnika ili za dokazivanje nekih nepriznatih sposobnosti i veština, koji na kraju trijumfuje u finalu koje mora da bude spektakularno. Zato u Beogradu uglavnom gravitiraju ka bioskopima "20. oktobar", "Partizan", "Kosmaj" i "Zvezda", gde se prikazuju ovakvi filmovi.

U makedonskom filmu scenariste Vladimira Blaževskog i reditelja Stoleta Popova *Džipsi medžik*, postoji scena u kojoj Miki Manojlović u bioskopu prepunom Roma gleda klasični indijski film o ljubavi dvoje mladih uz obavezne pevačke numere. Interesantno je da je u jugoslovenskoj kinematografiji od 1944. do danas uvezeno dosta toga, ali ih je u Beogradu prikazano jako malo i ne mogu se pohvaliti nekom velikom gledanošću. Među ovim filmovima svakako je najpopularniji *Seti se moje pesme* (Geet), reditelja Ramananda Sagara, uvezen 1978. iz kojeg je još i danas popularna pesma *Ramo, Ramo družo moj* i koji je, po gledanosti stranih filmova 1980. bio treći, sa 204 336 gledalaca.

Za sve ovo vreme, Romi su bili i ostali sastavni deo bioskopske publike koja je izabrala svoje pomenute žanrove, ali pri tome birajući lakše sadržaje, koji će zadovoljiti njihov ukus.

ROMI GLUMCI

U *Filmografiji srpskog dugometražnog igranog filma*⁴, u periodu od 1945. do kraja 2000, kada je snimljen 561 dugometražni igrani film, za sva vremena ostali su zabeleženi: Gordana Jovanović, Šaban Bajramović, Jakup Amzić, Zabit Memedov, Florijan Ajdini, Sabri Sulejmani, Ljubica Adžović, Jašar Destani. Uz njih moramo obavezno pomenuti već legendu harmonikaša Miću iz filma *Ko to tamo peva*, ali i mnoge druge neznane Rome koji su prošli s nekom upečatljivom epizodom kroz film i na jedan poseban način nam osvežili gledanje i uživanje. Setimo se i dva simpatična Roma iz filma *Mi nismo anđeli* reditelja Srđana Dragojevića, koji između rešavanja ljubavnog problema Nikole i Bubi, između opklade simpatičnih

⁴ *Filmografija srpskog dugometražnog igranog filma 1945-1995*, Institut za film, Beograd 1996. i *Filmografija srpskog dugometražnog igranog filma 1996-2000*, Institut za film, Beograd 2001.

likova anđela i đavola prolaze nakratko, ali veoma efektno kroz ovaj film. Njih dvojica nekako na kraju prve trećine filma, s kolicima na kojima su neke stare stvari koje su negde skupili, pri tom pevajući glavnu pesmu iz filma *Dom za vešanje* reditelja Emira Kusturice, kao da im je sve u životu potaman, s tugom konstatuju da je "Kusta prekinuo rad na filmu". Na kraju druge trećine ponovo s istim kolicima u istom ambijentu s istom pesmom, zastanu nakratko i radosno saopšte "da je Kusta nastavio s radom". Nema tog gledaoca koji nije ove scene primio s posebnom simpatijom kojih se i danas rado prisećaju. Svi su oni naturšćici ili glumci bez iskustva i bez škole, koji su prevashodno svojim izgledom i emocijom koje su preneli na film, dobili šansu da glume. Njihove uloge su tipizirane utoliko što su igrali sebe u svom okruženju, na svom jeziku o temama koje su isključivo njihove. Kroz te filmove dobili smo sliku o njihovom životu, nadograđenu rediteljskim umetničkim viđenjem ali, bez svake sumnje, za sve nas novi pogled na Rome.

To je jedna strana domaćeg igranog filma, a druga je pitanje – zašto su neki reditelji umesto Roma, odlučili da u svojim filmovima romske uloge povere profesionalnim glumcima? Spisak je ovde mnogo duži, ali je i evidentno da su mnogi od njih odigrali uloge svog života, uloge koje su obeležile njihovu karijeru. Za ovo malo podsećanje izdvojićemo uloge perjara, Bekima Fehmiua kao Belog Bore i Bate Živojinovića kao Mite, zatim Oliveru Vučo kao romsku kafansku pevačicu Lenče u filmu *Skupljači perija*, ili Jovana Janičijevića kao romskog muzičara, basiste Burduša. Njima ravnopravno mogu da se pridruže otac i sin, Bora i Srđan Todorović u filmovima Emira Kusturice *Dom za vešanje* i *Crna mačka, beli mačor*. Njihovim ulogama, upotpunjenim ne samo spoljnim izgledom, već mnogo više jezikom i emocijama koje su toliko verno predstavili, ne samo kao potvrda već i kao kompliment služi tvrdnja Roma "kao da su naši"!

U jugoslovenskom igranom filmu za sada nema Roma kao autora – ostaje da sačekamo neko buduće vreme.

DOMAĆI IGRANI FILMOVI O ROMIMA

Skoro na početku naše kinematografije, kada se davne 1911. godine Svetozar Botorić odlučio da, pored uspešnog vođenja posla u svom bioskopu Grand bio-

skop pozorište hotela "Pariz" u Beogradu, osnuje "Udruženje za snimanje srpskih filmova", nalazimo prve podatke o snimanju filmova o Romima. Prema do sada utvrđenim činjenicama, ideja je potekla od čuvenog pozorišnog glumca, reditelja i pisca Ilije Stanojevića – poznatijeg kao Čiča Ilija, da se snimi film o velikom romskom prazniku Bibiji⁵. *U dogovoru sa ciganskim kmetom jednog dana se celo cigansko naselje prebacilo na Adu Ciganliju, ponevši sobom sav svoj prtljag i alat. Tamo su dan ranije robijaši koji su sekli šumu na Adi podigli ciganski logor specijalno za snimanje. Tu je za kameru improvizovana Bibija – jelo se, pilo, nastala je i tuča, a francuski snimatelj je sve to snimao, ponekad čak i skriven iza nekog grma.*⁶ U pomenutom bioskopu Svetozara Botorića film je premijerno prikazan početkom decembra 1911. godine pod nazivom *Ciganska svadba*. Ujedno je ovaj film bio i naš prvi veliki međunarodni uspeh, jer se našao u katalogu tada najvećeg filmskog preduzeća "Braća Pate" br. 8 za 1913. godinu (Bulletin Hebdomadaire Pathé, No. 8 1913. – Code télégraphique 4935) pod nazivom *U Srbiji: jedna ciganska svadba (En Serbie: Un mariage chez les Tziganes)*.⁷

Između Prvog i Drugog svetskog rata u Zagrebu je 1920. snimljen film *Kovač raspela* reditelja Hansa Hanusa, romantična priča o seoskom kovaču Juriću koji se zaljubio u prelepu Ciganku Martu prema kojoj simpatije gaje još i ciganski starešina Josip, kovačev kalfa i svirač Petar. Njihovi životi se tako komplikuju, sve se završava brzo, burno i tragično, kako Romi uglavnom i žive. Povređeni kovač ubija svoje suparnike, a Martu razapinje na krst koji je iskovao za seosku procesiju. Nešto kasnije, 1927. godine, takođe u Zagrebu, ambiciozno se krenulo u snimanje još jednog filma o i sa Romima *Ciganska krv* ili *Dobrotvorka Balkana*, u režiji Franje Ledića. Ovoga puta, kao osnova, poslužila je priča o čuvenoj Ciganki Karmen. Glavna junakinja je mlada, lepa i temperamentna Ciganka po imenu Miralda koja je u vezi s

⁵ Bibija (debelatetkica) – zaštitnica Roma u Srbiji, čiji se dan posebno proslavlja pesmom, igrom i bogatom trpezom, a ovaj romski praznik poznat je i kao "ciganska slava".

⁶ Dejan Kosanović, *Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije 1896-1918*. Institut za film i Univerzitet umetnosti, Beograd 1985. str. 78

⁷ *Ibidem*, str. 79

raspusnim hajdukom Brnjom. Međutim, kako su želje bile veće od mogućnosti, u bioskopima se našla kraća verzija filma pod naslovom *Hajduk Brnja Ajvanar*.

Posle Drugog svetskog rata promenio se odnos države prema filmu, što je najzad dovelo do uspostavljanja kontinuiteta u filmskoj produkciji. U produkciji "Avala filma", reditelj Vojislav Nanović snimio je 1953. godine film *Ciganka*, prema poznatom književnom dramskom delu *Koštana* Bore Stankovića. S *Koštanom*, u kojoj dominira priča (opet) o lepoj, fatalnoj, ali tragičnoj sudbini mlade Ciganke, prepune strasti, pesme i igre, pokušavajući da u duhu promena u društvu i vremenu, sudbinu Koštane obradi tako što će insistirati na socijalnoj drami, Vojislav Nanović nije ponovio uspeh ekranizacije jednog Stankovićevog dela kako je to 1948. uradio reditelj Radoš Novaković sa Sofkom. Ulogu Koštane igrala je poznata pozorišna glumica Selma Karovac uz bardove jugoslovenskog i srpskog glumišta, Rašu Plaovića i Milivoja Živanovića.

Do sledećeg filma prošlo je petnaestak godina, kada je po sopstvenom scenariju i režiji Aleksandar – Saša Petrović 1967. snimio film *Skupljači perja*, ne samo jedan od najuspešnijih filmova o Romima, već i jedan od najuspešnijih filmova u jugoslovenskoj kinematografiji. Naša prva velika kanska nagrada "Grand Prix Special" uz nagradu filmske kritike na tom festivalu, zatim nagradu "Zlatni globus" za 1868. godinu i uz još pregršt domaćih i stranih nagrada, rezultirali su izuzetno povoljnom i pohvalnom kritikom, velikom gledanošću i prodajom filma u 111 zemalja. A film je bio pravi romski: *Otkup i preprodaja gušćijeg perja po vojvodanskim selima, konkurencija, podela tržišta i interesnih sfera, prevara, ljubav, ljubomora, osveta i zločin, solidarnost cigana pred predstavnicima zakona, belo odelo Belog Bore – simbol tog uslovnog nakupačkog gospodstva u sveprisutnom vojvodanskom blatu, to su samo neki od elemenata sadržinsko-tematske strukture koje Petrović vodi u jednom životno dinamičnom i izrazito filmičnom tempu radnje... Cigansko je ovde postalo opšteljudsko. Zbog toga ovo nije folklorističko-etnološki film, nego film o ljudskoj strasti... Anarhistički tip slobode ljudskog življenja koji se iskristalisao u ciganskom načinu života, iako ne može biti uzor savremenom društvu i čoveku, može biti jedan od negativnih korektiva društvu hipertrofiranoj reda i organizacije,*

*potrošačkom društvu savremene civilizacije.*⁸ Film *Skupljači perja* savršena je kombinacija dokumentarnog i igranog, naturščika i profesionalnih glumaca, ciganskog i onog drugog načina života. Ipak jedna scena dominira ovim filmom, naizgled obična, svakodnevna, scena u kafani kada usred pijanstva perjarskih ortaka Mirte i Belog Bore, Bora ustaje, rekli bismo iz čistog mira, i o ivicu stola lomi svoju i Mirtinu čašu, podiže ruke uvis i svom snagom šakama ih krši. Za sve to vreme pevačica Lenče peva čuvenu cigansku pesmu *Đelem, đelem*, mogli bismo reći, cigansku himnu o drumovima koji nekud vode, a život u kafani se ne prekida. Beli Bora, s uzdignutim krvavim rukama u istovremenom bolu, dertu, jedini zna zašto je to uradio – apoteoza ciganskog načina života.

Na osnovu popularne televizijske serije *Muzikanti*, o trojici drugara okupljenih oko ansambla "La Kampanela" u kojoj dominira lik simpatičnog Ciganina, basiste Burduša, 1970. godine naš poznati slikar, koji se oprobao i kao filmski reditelj, Mića Popović snimio je istoimeni film. Simpatična pesma u kojoj se orkestar najavljuje, Burduš sebe predstavlja kao nekog ko ne zna za roditelje i koga je, uz to, i život rastavio od Rajke. U potrazi za svojom ljubavi kreće drumovima tražeći malo sreće za sebe. Posle uspeha i novca, prijateljstvo se kvari i svi se nekako snalaze, osim Burduša koga ne može da veže jedno mesto i kreće dalje. Potreba za drumovima i stalnom promenom i snalaženjem u datoj situaciji i okolnostima kod Roma, i ovde je prisutna.

Posle deset godina od Burduša, i Puriša Đorđević će pokušati 1980. godine da se uhvati ukoštac s Romima u filmu *Osam kila sreće*. Omiljena tema Puriše Đorđevića, Drugi svetski rat i okupacija u Srbiji i ovde je prisutna. Opštepoznato stradanje Roma i mit o njihovom načinu života i doživljavanju ljubavi, ovog puta na filmu, prikazano je kroz život u ciganskoj čergi za vreme okupacije. Lepa Ciganka u tom okrutnom vremenu doživljava veliku, strasnu ljubav s partizanom, ali kako sve traje kratko i tragično, prihvaćće kao normalno da se žrtvuje i spasi partizana, tako što biva jedan od pedeset talaca koje će Nemci streljati.

⁸ Dr Milan Ranković, *Društvena kritika u savremenom jugoslovenskom igranom filmu*, Institut za film, Beograd 1970. str. 128, 129

Skitanja i snalaženja u životu još od malih nogu, kod Roma su povezana i s prošenjem po ulicama, trgovima i svim onim mestima gde ima puno sveta. Bora-veći na ulici po ceo dan, kod nekih mladih Roma javlja se želja za kraćim ali efektivnijim pribavljanjem novca – i zato sitne krađe, džeparenja, ili čuveno šibicarenje postaju jedne od njihovih prepoznatljivih osobina. Vremenom je na ovim prostorima to postalo organizovano kod Roma, i s naših ulica preneto na ulice Zapadne Evrope. Sve učestaliji problemi i ekstradicije Roma, pogotovu iz Italije, uticale su da se nešto pokuša i spreče takvi slučajevi. Prema istinitoj priči, reditelj Goran Paskaljević režirao je 1987. godine svoj sedmi igrani film *Andeo čuvar* o dečaku iz niške cigan-male, koji u mreži organizovanog kriminala “operiše” u Italiji. U ovom filmu Paskaljević se odlučio za pristup da svako igra sebe – Neda Arnerić socijalnog radnika, Ljubiša Samardžić policijskog inspektora, romskog dečaka Jakup Amzić, a do tada malo poznata široj javnosti legenda Niša i romske pesme Šaban Bajramović osvojio je simpatije gledalaca svojom pojavom, glumom, a još više slušaocima svojim načinom interpretacije romske muzike. Bio je to pokušaj pojedinca da se suprotstavi sistemu i pronade rešenje problema romske dece koja su, u nedostatku porodičnog okruženja, da bi preživela, primorana da krenu i žive na stranputici. Tako u ovom filmu Goran Paskaljević svu tragiku romske dece i nedostatka društvene brige rešava tragično po glavne junake – dečaka i inspektora.

Dobro je poređenje Petra Volka: ... *ono što je Aleksandar Petrović bio šezdesetih godina, to je Emir Kusturica postao osamdesetih sa integritetom koji mu je obezbeđivao umetnički status ne samo u jugoslovenskom, već i u evropskom i svetskom filmu*⁹. U isto vreme kad i Paskaljević, Emir Kusturica snima po scenariju Gordana Mihića film o istoj temi – *Dom za vešanje*. Egzotika romskog života, paganski običaji kupanja u reci na Đurđevdan, život u romskom naselju na periferiji Skoplja, borba za život i preživljavanje, pokušaj hvatanja koraka sa svetom, s novim i modernim, a pri tome prepuno romske mistike sačuvane u njihovim čergama i malama. Sudar je neizbežan, a posledice se naslućuju, tragično umesto “happy end”-a dolazi na

⁹ Petar Volk, *20. vek srpskog filma*, Institut za film i Jugoslovenska kinoteka, Beograd 2001.

kraju. Do kraja filma svim gledaocima u bioskopu, kako to kaže jedan od junaka u filmu, *apsolutno je romantično*. I Emir Kusturica se odlučio da, pored brižljivo izabranih romskih glumaca naturščika, poverenje pruži i profesionalnim glumcima Bori Todoroviću i Predragu Lakoviću. Silina romske emocije, koju je manirom velikog umetnika uspeo da kanališe Emir Kusturica, ponovo je ne samo kod nas već i u svetu osvojila festivalske žirije, kritičare i gledaoce.

Isti tandem se vratio romskoj temi 1998. godine s filmom *Crna mačka beli mačor*. Oprobani recept – upečatljivi romski naturščici, ali sada neki s iskustvom iz prethodnog filma poput Ljubice Adžović i profesionalni glumci Srđan Todorović, Branka Katić – pod rediteljskom palicom Emira Kusturice, s uspehom su nam preneli deo života Roma s Dunava. Interesantna je ta veza Roma i reke, s jedne strane ljubav prema životu pored reke, a s druge, strah od vode, pa tako i Kusturica gradi film kroz galeriju likova u kontrastima lepog i ružnog, tužnog i smešnog, savremenog života i paganskog verovanja i, naravno, uz obilato korišćenje muzike, igre, prijateljstva i ljubavi. Na razvalinama jednog društva, kada sistem moralnih vrednosti nestaje i kada dominira količina novca, ovog puta Emir Kusturica se odlučio za srećan završetak filma: svako je dobio ono što zaslužuje, a ljubav trijumfuje u pravom smislu te reči i kontrast visokog para – mladoženje i sitne, male mlade i drugog crn-purastog mladoženje i bele mlade – naći će svoju harmoniju.

Pored ovih filmova u kojima dominiraju Romi i njihove teme, ne mogu a da ne pomenem još neke filmove u kojima su uzeli učešće i upotpunili ih svojim epizodama: *Prozvano je V₃, Specijalno vaspitanje, Ko to tamo peva, Zaboravljeni, Mi nismo anđeli* i još neki.

Da nije bilo ovih filmova, za mnoge od nas nikada ne bi bili jasni neki njihovi postupci, neki njihovi pogledi na život, neki naš odnos prema njima, ne bismo čuli pesme koje su i nama omiljene, a ovako smo se, makar malo, uz pomoć filma približili jedni drugima.

Da li će biti još filmova o Romima, da li će se pojaviti Romi filmski autori, malo je nezahvalno prognozirati, ali da će biti prisutni od bioskopa do filma – biće!